

MITTE AINULT MADIS KÕIVU AEG

JAN KAUS

Madis Kõiv, „Ennola“ (originaalpealkiri „Las olla pääle“). Ernst Enno isikuloost lähtuv müsteerium. Osaline tõlge lõunaestli keelde: Jaak Peebo. Lavastaja Taago Tubin. Kunstnik Piret Räni. Valguskunstnik Karel Kansvein (Rakvere Teater). Muusika: Toivo ja Stella Sõmer („Triskele“, „Via Sonora“). Osades: Tarmo Tagamets, Ülle Lepp, Heli Teidla, Glen Kelp, Agu Trolla, Meinhard Uiga, Liis Otsatalu, Mart Usin, Andres Jukk ja Kersti Kamberg. Esietendus 28. X 2003 Võru kultuurimajas „Kannel“.

Lavastus pälvis III üleriigilisel harrastusteatri festivalil 2003. aastal grand prix', lavastaja, kunstnikutöö ja muusikalise kujunduse peapreemia; näitlejapreemiad said Meinhard Uiga ja Liis Otsatalu.

*Nii vaikseks kõik on jäänud
su ümber ja su sees,
mis oli, see on läinud,
mis tuleb, alles ees.*

Ernst Enno

1.

On problemaatiline, et Madis Kõiv, kes seisab „Ennola“ teksti taga, võib tänapäeval pelgalt juba oma nimega lavastuse varjutada. Sest tikutulega tuleb otsida tänapäeva kirjanikke, keda saadaks Kõivuga võrdväärne rikkalik retseptioon; tundub, et siin ületab ta isegi rahvusvaheliselt nimekama Jaan Krossi. Selle kinnituseks olgu EYS Veljesto Kirjastuse eelmise aasta lõpul üllitatud mitmekihiline „Püsimate metaphysi-

cus: Madis Kõiv 75“ või 3. detsembri „Sirbi“ „Eri“, mis kandis pealkirja „Kõivu maailm“.

On tõsi, et Madis Kõivu tekstid kutsuvad enda juurde pidevalt tagasi, kuid Taago Tubina lummav lavastus, kus on tunda tundlikku, kuid rahulikku kätt, liialdustest hoiduvat, kuid ekspressionistlikku pilku; Tarmo Tagametsa reljeefselt mängitud Ernst Enno; kõrvalosad nagu Glen Kelpi Jankel või Meinhard Uiga Vanaema; Piret Räni napp, kuid täpne kunstnikutöö; Karel Kansveini lakooniline, ent tabav valgus – see kõik ja veel miski mängis kogu lavastuse mõjuvuses kindlat rolli. Tõsi, teater aktualiseerub alati paljude pingutuste kooskõlas, kuid sedavõrd tugeva emotsionaalse laengu tekitamise võime vajab laengu saaja poolset lahtikirjutamist või, Oskar Lutsu Liblet tsiteerides, „iidamast-aadamast“ alustamist.

2.

Kuidas siis kõnealuse lavastuse mõjuvust kirjeldada? Raske on see eelkõige seetõttu, et „Ennola“ jõud ja võlu peitus teatud laadi *durée réelle*'i efektis, mida see oli võimeline looma; teatud lavastuse toodud ajas, kus „reaalne aeg, mida tunneme endi hingelisest tegelikusest, on jagamatu vool, pidev kestus“¹. „Ennola“ pakkus teatud laadi *déjà vu*'d, kus silmade rolli täidab hing.

3.

Juba mainitud Madis Kõivu retseptioonist tuleb välja, millise rõhu aseta-

„Ennola“ pakkus teatud laadi *déjà vu*'d, kus silmade rolli täidab hing.
Ella – Ülle Lepp ja Ernst Enno – Tarmo Tagamets.

vad nii Kõiv kui ka temast kirjutajad ruumile. „Koht oma keelega on aristokraatia võrsepind,“ sedastab Kõiv intervjuus Valle-Sten Maistele.² Või „Püsimatus metaphysicuses“ korduvalt tsiteeritud tekst: „ma usun kohtadesse kui vaimsetesse isenditesse ja kohavaimudesse kui ürgsetesse ja taandumatutesse, kelle üle ajavaimudel ei ole täit jõudu“³. Andres Soosaar väidab koguni, et Kõiv „pingutab palju, et aeg ja koht teineteisest vähemasti lahutada ja teada anda, et tegemist on väga erinevate asjadega“⁴. Kui püüda asendada Kõivu maailmale mõeldes sõnad „aeg“ ja „ruum“ mingite teiste sõnadega, siis pakuksin vastavalt „mälu“ ja „maastiku“. Ehk üks põhjus, miks on Kõivu tekstidest raske leida narratiivsust, „lugu“, on tõsiasi, et Kõiv ei usalda mälu ja annab oma kahtlusi lihtsalt visuaalselt edasi: „Tema meenutusproosa muutub tihti meeleheitlikuks sahmimiseks järjest kahtlasemate mäluksildude ümber, mida ei saa kuidagi õigeaks pil-

diks. Meenutusnäidendites vahendab toda ähvardavas pimeduses viibimise tunnet alatine akronoloogilisus: eri ajalõikude, mälestuste ja kujutluste pidev segimine.“⁵ Maastik kui ruumiline tase on seevastu kuidagi „objektiivsem“, inimesest mitte niivõrd sõltuv, omatahtsi, mälule tihtipeale vastugi toimiv, heitlikule ajale vastu pidav ja vastu hakkav. Teatud sümboolika peitub sellisel juhul juba asjaoluski, et Kõiv „Ennola“ just Võru Teatriateljeele kirjutas – koht, paik, Kagu-Eesti maastik on siin autorit, tema käsikirja „kangelast“ ja truppi ühendav tegur ning lavastus püsib teostumise hetkel nii Kõivu kui ka Enno maastiku läheduses.

4.

Kõik tsiteeritud loogilised ja sügavad mõttekäigud muutuvad aga Tubina lavastuse valguses mõttelisteks konstruktsioonideks. Tundub, et „Ennola“ maagia peitus teatud potentsiaalis vabastada lavastuse pealtvaatajat

Eduard Vilde (Peeter Kaljumäe) „Variuse“ lavastuses „Tervist, härra Vilde!“.
Autor ja lavastaja Heidi Sarapuu. Esietendus 8. III 1999 Kastellaanimajas.

Ajast. Selline upsakana tunduv väide vajab selgitust.

Mircea Eliade suurepärasest romaanist „Jaaniöö“ leidub tegelane, näitekirjanik nimega Bibicescu. Mõneti koomiline tegelane, kes aga ühel hetkel hakkab rääkima raamatu peategelasele Stefan Vizirule ja tundub, et ka autorile, olemuslikul teemal: „Kas oled kunagi mõtisklenud Saatuse, tolle mõistatuse üle? See on vaid Aja dramaatiline aspekt.

[- -] Saatuse on õigupoolest ajahulk, mille ajalugu meile usaldab. See on niisil midagi väga üürikest: kümme aastat, kolmkümmend või seitsekümmend, pole tähtis, alati on see imeüürike. [- -] Saatuse on Aja osa, mille vältel ajalugu surub meile peale oma tahet. Seepärast peame sellele vastu hakkama, selle eest pagema, otsima varjupaika Etendusest. Mul on terve teooria Etendusest, mida ma nimetan keskendatud Ajaks. Ühesõnaga, Etendus sunnib Aega väljenduma saatuse vormis, et seda võiks, kuidas öelda, et võiks seda lummutustada. [- -]

Saatuse lummutustamine – see on Etenduse ülesanne. Sundida Saatust väljenduma sinu kõrval, laval, kokkurusutud ajas, nii et sa ise pääseksid, jääksid pealtvaatajaks, väljuksid Ajast.“⁶

Bibicescu jutus tundub peituvat vastuolu, kui ta kõigepealt nimetab Etendust Aja sunni eest peituvat varjupaiga kohaks, ning seejärel räägib Etendusest kui keskendatud Ajast, lummutustatud Ajast. Kuid kas pole vastuolu suuremgi, sügavam, peidus juba läänelikus ajatunnetuses endas? Nimelt tundub absurdne, et sellised mõisted nagu „minevik“ ja „tulevik“ ühelt poolt ja „olevik“ teiselt poolt saavad eksisteerida samas reaalsuses. Kust algab ja lõpeb „olevik“ „mineviku“ ja „tuleviku“ vahel? Tundub, et tänapäeva vaimses keskkonnas domineerivad just nimelt minevik ja tulevik, muutes oleviku osa kaduvväikeseks, kuigi massikultuur püüab kõnetada oma objekte tihti just olevikuliste imperatiividega; tegelikkuses kaob ole-

„Kas sa juba ükskord ei saa oma mõtlemisega valmis?“
Ella – Ülle Lepp ja Ernst Enno – Tarmo Tagamets.

vik argise elu tuleviku minevikuks murdumise punktis tihtipeale tajumatuks. Märt Väljataga on rääkinud, et „meie aja kiud“ pole „üksnes lühike, vaid ka lühenev“⁷. See tähendab kahanevat võimet sündmuse mäletada, neid olevikus hoida, neid tuleviku – mineviku teljelt kestvasse tuua, alles hoida. Inimesele antud aeg muutub üha üürisemaks. Seega tundub, et Bibicescu otsib „lummutustatud Aja“ all tegelikult kallasteta olevikku; mingit ajahetke, mille kestus on võimalikult pikaks venitatud. Aja suhtelisust on tundnud vahest iga inimene, minu kogemuse põhjal tähendabki see kas teadlikku või teadvustamatut väljumist tuleviku – mineviku ekspressist, aja voolu hetkelist kadumist; hetke, mil tekib raskelt seletatav samaaegsus, *déjà vu durée réelle* ist.

5.

Olevikulisuse aspekti on Kõivu mõtte, täpsemalt essee „Attika apooria,

Elea tragöödia“ puhul rõhutanud näiteks Luule Epner: „Antud essees ei huvita Kõivu teatrit mänguna konstitueerivad „seinad“, vaid laval (mänguga loodavas maailmas) kehtivad aja- ja ruumisuhted. Lavamaailma määratleb ta ajas oleviku ja ruumis vahetu kohaloleku kaudu – orkestra loomuseks on „nüüd-siin“. Orkestra on (...) „koht, kuhu nüüd päralt jõuab.“⁸ Siin pole küll tegu „aja ja koha teineteisest lahutamise pingutusega“, nagu sedastab Andres Soosaar.

„Iidamast-aadamast“ tagasi: vähemalt ühele publiku liikmele muutus Bibicescu nägemus Etendusest Võru Teatriateljee „Ennola“ kaudu ja selle kestmises reaalseks. Sellele epistemoloogilisele fenomenile on raske leida põhjendusi. Kindlasti aitas siin kaasa Madis Kõivu käekiri, mis vabastab lavastuse lineaarse jutustuse survest, rõhudes hoopis millelegi, mis kipub argielus ununema mineviku – tuleviku telje vahele ja mis alles mäletamisena võib

„Paganlikkus“, maalähedus, mida „Ennolas“ markeerib ka võru keel, on teatud laadi kadunud aja taasleidmise viis. Eriti tähenduslik tundub siin kaarnakivi otsing. Pime vanaema – Meinhard Uiga ja Ernst Enno – Tarmo Tagamets.

moodustada raskesti sõnastatava, kuid tajutava mustri. Põnev paralleel tekib näiteks teatri „Varius“ toreda lavastusega „Tervist, härra Vilde!“, mis püüab esile manada kindlat ajaetappi Eduard Vilde elust. Kusjuures „Varius“ püüab efekti süvendada just lavastuse kohaga: Kastellaanimajaga, kus asub ka Vilde muuseum ja kus Eduard Vilde ka elas. „Ennola“ kasutab teist laadi ülesehitust, tema kangelane sümboliseerub millekski enda Saatusest üle ja kaugemale haaravaks. Kuigi nii „Variuse“ Vilde kui ka „Ennola“ Enno kui ajaloolised isikud on lavastuste kaudu aja voolust välja rebitud, jätab just Tarmo Tagametsa Enno varjundirikkama varju, lummava kummituse mulje, ja mitte üldse näitleja ja tema rolli „objekti“ hämmastava sarnasuse tõttu, mis peaks ju iseenesest sellisele sümbolisatsioonile vastu töötama.

6.

Kahtlemata on „Ennola“ mäletamis-lavastus. Kuid mida ja kuidas mäletatakse? Kindlasti mäletatakse Ernst Ennot. Kuid lavastuse tegelased, kes hämaralt valgustatud laval varjukujude-na ringi liiguvad, viitavad justkui üldisematele printsiiptidele, arhetüüptidele. Võtame näiteks Ema kuju (Heli Teidla). Ta kannab endas kristluse tunnetust, sõideldes poega pidevalt sõnadega nagu „Jumal karistab sind!“, pidades kaarnakivi otsingut patuks. Kusjuures eshatoloogilise kristluse ajatunnetus on kahtlemata lineaarne, kindla alguse ja lõpuga Lugu. Sümboolne on Ema lavaletulek võimsast kapist – justkui luupainaja, kes katkestab maagilised hetked, kus Aja surve nõrgeneb või hoopiski kaob. Niisiis on „paganlikkus“, maalähedus, mida „Ennolas“ markeerib ka võru keel, teatud laadi kadunud aja taasleidmise viis. Eriti tähenduslik tundub siin kaarnakivi otsing. Nimelt on Vanaema (Meinhard Uiga tõeliselt

värvikas rollilahendus) pime ning tema lapselapse unistus on hõõruda vanaema silmi kaarnakiviga, et see jälle nägema hakkaks.⁹ Selline sümbolne rituaal on selgelt mineviku-tuleviku, põhjuse-tagajärje determinismi eirav. Juhan Jaigi vaimu kannab lavastuses Jankel (Glen Kelp), kelle naiivses ajus moodustavad kristlikud kinnismõtted ja maausk kummalise segu: „Vannu mulle Messia nimel, et tood mulle kaarnakivi!“

Lisaks Ema esindatud sümbolsele sunnile kehastub „Ennolas“ ka sotsiaalne sund, mida esindab Ella (Ülle Lepp), kes küsib mehelt väga ajalik-asjalikult: „Kas sa juba ükskord ei saa oma mõtlemisega valmis?“ Argielu mured (lapse kasvatamine, vastuolu emaga) ja sellest tulenev tõrjutus lõhuvad tihti Enno püüdeid põgeneda Saatuse sunni eest, varjuda Etendusse. Kuid kõnealuse kirjatüki *credo* seisnebki lihtsas väites, et kõik „Ennola“ tegelased viibivad eten-duse hetkel juba Etenduses, teatud kohas, kus „mis oli, see on läinud, mis tuleb, alles ees“. Niisiis kannab „Ennolat“ võimas paradoks: jõud, mis püüavad Etendust võimatuks muuta, on tegelikult Etenduse osad.

7.

Luule Epner rõhutab Kõivu rõhust: „Niisiis on orkestra vältimatult ka „see-mis-sa-unustanud-oled“, st mis on olnud, kuid üle läinud varjatud olekusse. Siitkaudu jõuab Kõiv mälu fenomenini.“¹⁰ Ja maalib selle piirjooned esile just „Ennolas“. Mida siis ollakse pidevalt unustanud ja unustamas?

Kindlasti ei tegele mälu ainult mäletamisega, vaid eelkõige unustamisega. Mällu pidama jäänud pildid pääsevad küll lahti mineviku-tuleviku sunnist, kuid neid ei saa käsitleda objektidena, vaid ainult jälgedena, peegeldustena; jälgede jälgimine (ehk Aja peatamis- ja seega ka tühistamispuüe) nõuab palju

rohkem vaeva kui viibimine, elamine tähenduslikul maastikul. Siit ka ehk Kõivu vähene „ajavaimude“ usaldamine. Midagi sellesarnast toimub ka Kõivu tekstide puhul – Aare Pilv juhib tähelepanu, et Kõivu mäletamisviis „üht-aegu genereerib seda mäletamist ja ka hoiab seda mäletamist mõistatuslikuna“¹¹. Enamasti võib see tähendada moonutamist. Siit ehk ka üks põhjus, miks Kõiv ei soovinud jutustada Enno elulugu. Mälu peidab endas tegelikult oksüümoroni: tema võime mäletada tekitab illusiooni elu kestvusest, kuid teisalt viitab just mälu võimetus suuremat osa inimese elust kinni pidada inimelu haprusele, surelikkusele.

8.

Kõivu eksistentsialistlik meelelaad on üsna selge: „minu eksistentsiaalne eelhoiak on olemise (minu, kui juttu on psühholoogilisest; üleüldse, kui juttu on filosoofilisest) muutumatu ja alaline küsitavus“¹².

„Ennola“ üks võimsamaid stseene kujutab Enno surma. Poet lamab valge lina all, tema selja tagant tõuseb unenäoline valgus. Sellel hetkel kõlab surija suus Bè Yin Rā mõte, et ülestõusmine sõltub siinses elus saavutatud vaimsest täiusest. Niisiis: eksistents peab määrama olemuse; kui maailmas pole vaimust (kas või vaimude kujul), tuleb see välja mõelda. Seega võib lavastuse kraaksudes kaarnakivi tagasi nõudvaid ja samas Enno luule negatiivset kriitikat esitavaid (ainuke lavastuse selgelt kirjanduslooline viide) kaarnaid-literaate (Agu Trolla ja Mart Usina stiilne koostöö) näha Enno ülitundliku vaimu ebaadekvaatsete sünnitistena – kõnealused kujud alustavad oma liikumisi sellesama kummitusliku kapi otsast. Ometi on nad selles kujutluses tõelised, osa Etendusest, ja markeerivad inimese fantaasiavõimet, mis on ehk lisaks mä-lule üks väheseid võimeid seista vastu

Piret Rääni fotod

„Vannu mulle Messia nimel, et tood mulle kaarnakivi!“
Jankel – Glen Kelp ja Ernst Enno – Tarmo Tagamets.

Aja surve kõige valulisemale ilmingule ehk pelgale surelikkusele; seista teadliku elu (kui) lõpu vastu, mida „Ennola“ oma olemuses kindlasti teeb.

9.

Kell ei tiksu kunagi tagasi. „Ennola“ etendumise ajal ei vaadanud ma kordagi kella. Selle kohta öeldakse: ei pannud aja möödumist, st Aega tähele. Ise kutsuksin seda heameelega Etendusse pääsemiseks. Või teisiti: inimsaatus ajalisuse – meie kõigi ontoloogilise ühisosa – lummutustamiseks ja seeläbi selle saatus hetkeliseks ületamiseks.

Kommentaariid:

¹ Vt Alfred Koort, „Inimese meetod“, lk 159.

² „On auküsimus auahnusest üle olla“. „Sirp“ 3 XII 2004, lk 12.

³ See retseptioonile tähendusrikas tekst kannab nime „Genius loci“, ilmunud: „Akaademia“ 1994, nr 4, lk 675–691.

⁴ Vt „Püsimatu metaphysicus: Madis Kõiv 75“. Andres Soosaar. „Ta mõttesideme võtab...“, lk 287.

⁵ Jaak Rähesoo. „Segasus ja vaev on Kõivu maailma põhisisu“. „Sirp“ 3 XII 2004, lk 14.

⁶ Mircea Eliade. „Jaaniöö“. Tlk. Riina Jesmin. Tallinn, 1995, lk 461.

⁷ Märt Väljataga. „Aja lühenev kiud“. „Postimees“ 8. II 2003.

⁸ Vt „Püsimatu metaphysicus: Madis Kõiv 75“. Luule Epner. „Kõivu teatrid“, lk 133.

⁹ Kaarnakivi on teadupärast selgelt lokaalne, Kagu-Eesti pärimusse kuuluv vägagi maagiline objekt. Hasso Krull kirjutab: „Kaarnakivi esimene imepärase vägi on tema kornukoopiline toime. Kaarnakivi on muinasjutuline küllusesarv, kuigi rohkem või vähem piiratud jõuga vastavalt kivi omadustele.“ (Hasso Krull. „Millimallikas“. „Vagabund“, 2000, lk 153.) Kaarnakivi pole „Ennola“ ainuke metafüüsiline objekt või viide metafüüsilisusele. Enno loeb saksa keeles näiteks Gustav Meyrinki „Rohelist nägu“.

¹⁰ Vt „Püsimatu metaphysicus: Madis Kõiv 75“. Luule Epner. „Kõivu teatrid“, lk 134.

¹¹ Vt „Püsimatu metaphysicus: Madis Kõiv 75“. Aare Pilv. „Koht ja viibimine“, lk 155.

¹² „On auküsimus auahnusest üle olla“. „Sirp“ 3 XII 2004, lk 11.